

FORT!

Tussen de rivieren

Avontuur op Fort Pannerden

Architectonische hoogstandjes

Bouwkunst in de lijnes

Zin in zen
Yoga op het fort

UNESCO Werelderfgoed
Wat is dat eigenlijk?

Welkom!

FORTEN VOOR IEDEREEN

+ FIETSTOCHT ONDER DE ROOK VAN AMSTERDAM (44 KM LANGS 7 FORTEN)

rt Kijkuut

VOORAF

In de afgelopen jaren hebben steeds meer forten de deuren geopend, speciaal voor jou. Voor bezoekers die fietsend of wandelend door ons onovertroffen waterlinielandschap een fort zien opdoemen en beseffen dat je in deze historische entourage koffie kunt drinken en huisgebakken taart kunt eten.

Wist je dat jouw bezoek aan de forten onlosmakelijk is verbonden met het behoud ervan? Je bezoek draagt bij aan een gezonde exploitatie en bevestigt dat forten er mogen zijn. Vier jaar geleden, toen we begonnen met dit magazine, wisten veel mensen niet van het bestaan van deze monumenten. Dat is nu wel anders. De forten zijn volop in gebruik. Neem Fort Pannerden bij Doornenburg, ooit een krakersbolwerk waar je nu op een innovatieve manier de elementen mag trotseren. Of Vuurtoreneiland, een voorheen verlaten forteiland in het Markermeer, dat tegenwoordig bootladingen mensen ontvangt die eerlijk en heerlijk willen dineren.

Maar de waterlinies en hun forten verdienen nog veel meer aandacht, zeker nu de Nieuwe Hollandse Waterlinie is genomineerd voor de Werelderfgoedlijst van Unesco, als uitbreiding van de Stelling van Amsterdam. Het streven is dat de twee linies in 2019 hun krachten bundelen als één gigantisch werelderfgoed. En dan heeft Nederland nog eens acht andere waterlinies waar het goed toeven is: wat een rijkdom!

Forten als schakels in een prachtig landschap, je ziet het eigenlijk pas als je het weet. Na het lezen van dit magazine weet jij het in ieder geval ook. Dus ga op pad, de waterlinies en hun forten zijn je bezoek meer dan waard. Tot rust komen tijdens een wandeling of yogales, kunst en architectuur bewonderen, een spannende real live game spelen of 'gewoon' gezellig borrelen en eten: er is voor iedereen iets te doen.

Juke van Niekerk

Directeur Stichting Liniebreed Ondernemen
p.s. Kijk op forten.nl voor alle activiteiten op de forten van de waterlinies.

**De waterlinies
en hun
forten zijn je
bezoek meer
dan waard**

Over forten, vestingsteden,
bunkers en waterlinies in Nederland

COLOFON

Fort! is een uitgave van
Stichting Liniebreed Ondernemen.
Fort! presenteert een eigentijds aanbod
van recreatieve, culturele en zakelijke
mogelijkheden op, rond en tussen forten
en vestingsteden van de Nederlandse
waterlinies. Ontdek de Linies zelf en laat
je inspireren.

Stichting Liniebreed Ondernemen
Rijksstraatweg 7b
3631 AA Nieuwersluis
info@liniebreed.nl
www.liniebreedondernemen.nl
www.forten.nl

REDACTIE

Hoofdredacteur Juke van Niekerk

Eindredacteur Liesbeth Maas

Bladmanager Titia de Zeeuw

Redactieleden Juke van Niekerk,
Titia de Zeeuw, Frans Bosscher,
Liesbeth Maas, Caroline Westdijk,
Annet Koops

Art direction & vormgeving

MediaMind Creative BV en
Fier.media

Lithografie Grafimedia Amsterdam

Druk en papier Habo Da Costa
drukt Fort! CO₂-neutraal op
FSC-gecertificeerd papier.

Lezersservice

06-30945711

WATERLINIES

42

20

6

32

IN DIT NUMMER

4 In de spotlights
Mooi Muiden

6 Actie!
Thrillseeken &
teambuilden

14 Nieuws
van de waterlinies

15 Mijn fort
Marco zaagt op
zaterdagen

16 Bouwpracht
Oude forten in een
nieuwe jas

24 Wie? Wat? Waar?
Leuke weetjes

25 Mijn fort
Fiona en Talitha
tellen vleermuizen

**26 Aan de slag op
een fort**
Werken was nog
nooit zo leuk

32 Watertanden
Eten en drinken op
bijzondere plekken

38 Nieuws
van de waterlinies

39 Mijn fort
Theo leidt bezoekers
rond

**40 Musea tonen hun
paradepaardjes**
(En kom naar het
beste kindermuseum
van de wereld!)

44 Helemaal zen
Yoga met
knuffelende bokjes

48 Forten.nl
Waar móet je heen?

50 Nederland Linieland
Handige plattegrond
met alle waterlinies

FORT PAMPUS

WESTBATTERIJ

FORT H

© MARCO VAN MIDDELKOOP / AEROPHIC - SCHIPHOL

MUIDERSLOT

TANKHINDERNIS

KAZERNE

MUIZENFORT (FORT C)

VESTINGWAL

1000 JAAR VESTING MUIDEN

In een oogopslag ontvouwt zich de rol van Muiden in de verdediging van ons land. Die begon met het middeleeuwse Muiderslot, gebouwd aan de monding van de Vecht in de Zuiderzee. Vervolgens kwamen de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam met de vestingwallen, Fort Pampus, de Westbatterij, de Kazerne, het Muizenfort en Fort H. De Tankhindernis uit 1939 staat in het laatste hoofdstuk van deze fascinerende geschiedenis. «

Spannende games brengen de bijzondere geschiedenis van het fort tot leven

© DUNCAN DE FEY

FORT PANNERDEN

OP EXPEDITIE TUSSEN DE RIVIEREN

INGESLOTEN DOOR WAAL EN RIJN, LIGT HET GEHEIMZINNIGE FORT PANNERDEN.
MET UITDAGENDE ACTIVITEITEN ONTDEK JE DE VERHALEN VAN HET FORT.
MAAR DAN MOET JE WEL EERST DE ELEMENTEN TROTSEREN.

Forten. Ze liggen ver weg van de bewoonde wereld, verstopt in het landschap. De weg ernaartoe is smal en slingert. Als het fort zich laat zien, kun je niet wachten om de auto te parkeren en op onderzoek uit te gaan. Eenmaal binnen dringen zich vragen op: waar ben ik beland, waarom heeft iemand dit bouwwerk op deze plek gebouwd?

Dat raadselachtige heeft Fort Pannerden maximaal uitgebuit om bezoekers een prachtige dag te bezorgen. Alleen al de locatie: het fort ligt op een landtong in de splitsing van de Waal en het Pannerdensch Kanaal, midden in de Gelderse Poort, een uitgestrekt, ruig natuurgebied waar Schotse hooglanders en konikpaarden de dienst uitmaken. Je kunt al struinend vanaf de parkeerplaats bij de Sterrenschans door de natuur naar het fort lopen, of je neemt de elektrische tuktuk.

VIJF VERDIEPINGEN HOOG

Maar waarom is hier bij het Gelderse Doornenburg, niet ver van de Duitse grens, een fort gebouwd dat deel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie? Die was toch bedoeld ter bescherming van het westelijk deel van het land? Om

© RICHARD VAN DRIEL

© DUNCAN DE FEY

De real live game Elements brengt je steeds dieper het fort in. Kun jij alle codes kraken en het fort van de ondergang redden?

de Waterlinie te laten functioneren, was Fort Pannerden cruciaal. Als de vijand hier in het Pannerdensch Kanaal een dam zou leggen, was de kans groot dat de Waterlinie zonder water zou komen te zitten. Het fort kreeg dan ook de bijnaam 'hoofdkraan van de Linie'. Vanwege die belangrijke functie is er een extra imposant fort van gemaakt. Het telt maar liefst vijf verdiepingen, 124 ruimtes een enorm netwerk van gangen en trappen. En daarmee is het een ideaal bouwwerk voor een avontuurlijk uitje.

MET EEN KOMPAS HET FORT IN

Zo kun je op expeditie. En gaan er deuren open die voor anderen dicht blijven. Als je tenminste de puzzels weet op te lossen. Van opdracht naar opdracht ga je door het hele fort om uiteindelijk achter het geheim van soldaat Willem Derksen te komen. Zijn zakboekje is jouw wegwijzer. Gaandeweg leer je hoe de soldaten op het fort leefden.

Minstens zo spannend is Elements, een real live game rondom de vier elementen – water, vuur, lucht en aarde. Per slot van rekening zijn die elementen op deze plek prominent aanwezig. Je krijgt een kist met

**Indrukwekkend
zijn de
persoonlijke
bezittingen van
soldaten**

Ook voor niet-waaghalzen valt er genoeg te beleven: een rondleiding met een gids, een audiotour op eigen houtje en een bezoek aan het museum. Interessant voor jong én oud.

oude instrumenten mee, waaronder een kompas en sleutels, om het fort van de ondergang te redden. Onderweg komen er steeds weer nieuwe opdrachten. Voer je die goed uit, dan krijg je een code om je weg te vervolgen, steeds dieper het fort in.

Regelmatig laten gidsen de werking zien van het grootste kanon dat ooit op het fort stond. Het origineel is er niet meer, maar de rook-, licht- en geluidseffecten van het nagebouwde kanon zijn er niet minder spectaculair om. En wie het wat kalmer aan wil doen, kan met een gids een rondleiding maken of op eigen houtje een audiotour doen. Ook mogelijk is een bezoek aan het museum, waar portretten van soldaten en hun persoonlijke bezittingen het dagelijks leven op het fort heel dichtbij brengen.

KINDERPARTIJTJE EN FAMILIEDAG

Met dit aanbod wil Fort Pannerden de indrukwekkende maar weinig bekende geschiedenis tot leven brengen, vertelt Lois Straatman, medewerker marketing, communicatie en educatie. “Door de variatie aan activiteiten is het fort heel geschikt voor een gezin, maar ook voor kinderpertijtjes of een familiedag. We zijn in april 2016 begonnen, na een grondige restauratie. Dankzij de activiteiten komen er veel mensen naar het fort.”

En die mensen zijn zeer te spreken over Fort Pannerden, blijkt uit reacties op onder meer Facebook. Zo post een moeder: “Vandaag met onze kinderen (8 en 10 jaar) een rondleiding gehad. Daarna een hele leuke speurtocht gedaan door het fort met leuke opdrachten. Aan het eind werden de kinderen beloond met een bijzondere medaillon. Het was zeer de moeite waard!!!” «

FORTEILAND IJMUIDEN

Teamspirit

MET JE COLLEGA'S OP AVONTUUR IN EEN STOERE OMGEVING VOL HISTORIE. FORTEILAND IJMUIDEN LEENT ZICH HIER UITSTEKEND VOOR.

 De monding van het Noordzeekanaal is een uniek stukje Nederland. De robuuste hoogovens van IJmuiden steken scherp af tegen de horizon, en grote schepen en torenhoge cruiseboten schuiven langzaam voorbij, op weg naar de Noordzee. Even verderop strekken de stranden zich kilometers ver langs de kust uit. Op deze strategische plek ligt Forteiland IJmuiden, het grootste fort van de Stelling van Amsterdam. Het half ondergrondse verdedigingswerk heeft een uitgebreid gangenstelsel, meer dan veertig kamers en een grote, sfeervolle koepelzaal met muurschilderingen. Het buitenterrein is enorm, vanaf het hoogste punt heb je een fantastisch uitzicht. Geen wonder dat Forteiland IJmuiden gebruikt wordt als locatie voor allerlei evenementen, waaronder teambuilding.

LEVENSROOT SPINNENWEB

Met de Fortwachter of Koningin Emma maak je vanuit IJmuiden in tien minuten de overtocht naar het forteiland. Het teambuildingsprogramma Fort Discovery wordt in overleg samengesteld. Er is keuze uit allerlei soorten activiteiten, waardoor iedereen, van waaghals tot geschiedenisliefhebber, iets van zijn of haar gading vindt. Neem het Spinnenweb. In het fort hangt een levensgroot web van elastische touwen dat niet aangeraakt mag worden. Door elkaar te helpen, probeer je zo snel mogelijk naar de overkant te komen. Of stap met collega's op een groot evenwichtsplateau. Iedereen moet van plaats verwisselen zonder dat het plateau daarbij de grond raakt. Dit lukt alleen door goed met elkaar te communiceren.

ABSEILEN OF KOKEN

Het ruige terrein en de oude gebouwen vormen het decor voor teambuildingsactiviteiten waar wat lef

Met Fort Discovery komen collega's dichter bij elkaar

voor nodig is. Zo kun je van een bunker abseilen: tien meter lager sta je weer op vaste grond. Een stuk relaxter is de kookworkshop en dat geldt ook voor een historische rondleiding door het fort. Gidsen vertellen over elke steen, gang en zaal een boeiend verhaal. Aan het einde van de dag is het een leuke uitdaging om met de hele groep katapulten te bouwen. Welk team kan de bal het verst wegschieten? Na een dag vol adrenaline en plezier, praat je met elkaar na tijdens een borrel of diner in het fort. De boottocht terug naar de vaste wal vormt een mooie afsluiting. «

 www.forteiland.nl

URENLANG RAVOTTEN

FORTEN OVERTREFFEN ELKE SPEELTUIN. IN HET SPANNENDE GEBOUW EN OP HET GROENE FORTTERREIN IS HET HEERLIJK STOEIEN EN SPELEN.

Kraak de code

Bij EscapeRoom Vught | Fort Isabella word je opgesloten in de mysterieuze kamer van de Spaanse koningsdochter Isabella. Door met elkaar puzzels op te lossen, verbanden te leggen en verborgen aanwijzingen te vinden, moet je binnen een uur zien te ontsnappen.

Vanaf 12 jaar (o.b.v. volwassene).

 www.escape-room-fortisabella.nl «

Vliegeren en slotje springen

In Speelbos Nieuw Wulven bij Houten waan je je in de wereld van de Romeinen en Hollandse Waterlinie. Op deze plek stond lang geleden een Romeins fort. Nu is het een geweldig speelnatuurgebied voor kinderen tussen 0 en 14 jaar. Oude kleren en laarzen aan, slotje springen, met takken slepen, kliederen met modder en water en vies worden, vooral erg vies worden.

Niet ellenlang en lamlendig op telefoon of tablet maar vliegeren, schommelen op autobanden en naar hartenlust verstoppertje spelen. Het bos is verdeeld in zes verschillende stukken. Van Het Grote Fort voor de kleintjes tot de Nieuw Wulvense Waterlinie speciaal voor de oudere kinderen. «

 www.staatsbosbeheer.nl en www.houten.nl

KLIEDEREN MET
MODDER EN HEEL,
HEEL ERG VIÉS
WORDEN

Vol verhalen

Op het Ludens Zomerkamp kunnen kinderen zich na een heel jaar school in drie dagen lekker uitleven rondom een oud fort. Ze gaan klimmen, bodyboarden, zwemmen en boogschieten. Of samen spannende dingen bouwen, zoals een piramide van bamboestokken of een zelfgemaakte reuzenkatapult. Elke avond komen de kinderen met frisse wangen en vol verhalen weer thuis; ze overnachten dus niet op het fort. Alle kinderen vanaf groep 5 die in Utrecht wonen, kunnen zich voor dit zomerkamp inschrijven op BSO Fort Kakola van Ludens, gevestigd in de kanonkazemat van Lunet III. «

 Meer weten? Kijk op www.ludens.nl/zomerkamp.

Kinderfeestje

Op zoek naar een toffe locatie voor een kinderfeestje? Dan is Fort bij Markenbinnen vlakbij Purmerend the place to be. In dit fort kun je avontuurlijk speuren, een bijzondere missie volbrengen of een mysterie oplossen. Neem het kinderfeestje Grenadier, waarin je onder begeleiding van een échte brandweerman écht vuur gaat bestrijden. En bij het Lasergamen strijden twee teams met laserguns tussen de rookwolken om het fort! «

 Kijk op fort-treffelijk.nl.

EN: EEN AVONTUURLIJK KINDERFEESTJE IN EN ROND HET FORT

© MAAKTEN MEJERINK

Scouting

Natuurlijk wordt er op forten aan scouting gedaan. Zo zit scouting Jan van Hoof in Nieuwegein op het terrein van Fort Jutphaas. Het clubhuis is omgeven door aarden wallen, veel groen en water: volop ruimte dus om boven een houtvuur te koken, vloten te bouwen en te kamperen.

 www.janvanhoof.com «

FIETSTOCHT

LANGS DE FORTEN

ZEVEN FORTEN ONDER DE ROOK VAN AMSTERDAM. ALLEMAAL MET EEN EIGEN VERHAAL. ONTDEK ZE TIJDENS EEN HEERLIJKE FIETSTOCHT.

Fortenroute De Ronde Venen

Een fietstocht van 44 km langs de zuidkant van de Stelling van Amsterdam. De rit voert je door een bijzonder hoofdstuk van onze geschiedenis en door een al even bijzonder landschap. Je kunt de route downloaden op forten.nl/routes.

1 Fort bij Abcoude

Het is het oudste landfort van de Stelling, gebouwd tussen 1884 en 1887. Je vindt hier nog elementen die latere forten niet hebben, zoals bakstenen binnenmuren en houten luiken. Het monumentale fort is helemaal gerestaureerd.

2 Fort aan de Wink

Met veel moeite is hier tussen 1893 en 1895 op de slappe veengrond een aarden vestingwerk gemaakt. Daar bleef het bij. Een idyllische plek bij de riviertjes Oude Waver en Wink.

3 Fort in de Botshol

Dit is het enige fort van de Stelling waarvan het aarden vestingwerk uit 1895 bewaard is gebleven. Met enorme hoeveelheden zand is de bodem verstevigd. Het fort ligt in een vogelrijk natuurgebied met plassen, slootjes, rietland en moerasbos.

4 Fort Waver-Amstel

Je ziet hem al van verre liggen: het fort is de enige verhoging in het open, vlakke polderlandschap. In het fort, gebouwd tussen 1886 tot 1911, is een wijnhandel gevestigd.

5 Fort aan de Drecht

Gelegen aan de rand van Uithoorn, waar de Kromme Mijdrecht en de Amstel samenkomen. Een uitgelezen plek voor een pauze. Je kunt er pannenkoeken eten. En wijngenootschap Vinocerf heeft er een opslagruimte én een proeflokaal.

6 Fort bij Uithoorn

De telegraafkamer, de ontjizeringsinrichting voor drinkwater, de keukenruimte en de houten genieloods brengen je terug je in de tijd dat het fort werd gebouwd. Het fort is ook bekend als Fort Amstelhoek. Rondleidingen op afspraak.

7 Fort bij Nigtevecht

Grote delen van het in 1892 gebouwde fort zijn nog intact. Het fortterrein is een eldorado voor vogels en planten. Sinds 2016 is het fort in gebruik als Gedenkplaats, waar nabestaanden hun overleden dierbaren kunnen gedenken.

© BURO 3515.NL

Grebbelinie Bezoekerscentrum

De 60 km lange Grebbelinie is tijdens de Tweede Wereldoorlog voor het laatst in stelling gebracht. Nu is het een favoriete bestemming: je kunt er wandelen, fietsen en kanovaren. In juli 2017 opent het Grebbelinie Bezoekerscentrum op Fort aan de Buursteeg zijn deuren en is daarmee dé toegangspoort van het verhaal achter deze geheimzinnige en vernuftige linie. Met een museaal deel, horeca en kantoorruimte voor de exploitanten. Buiten komt een terras en zijn de contouren van de werken zichtbaar gemaakt. Ook liggen er wandel- en fietsroutes en een Klompenpad. Check @Grebbeliniebc, facebook of grebbeliniebezoekerscentrum.nl. «

Exclusief vergaderen op mooie plek

Vergadering, training of een feestelijke bijeenkomst op een inspirerende locatie midden in de natuur? Het kan allemaal in het gerenoveerde Kruithuis op Fort bij Rijnauwen in Bunnik, voor maximaal 60 personen. fortbijrijnauwen@staatsbosbeheer.nl of www.staatsbosbeheer.nl/vergaderen «

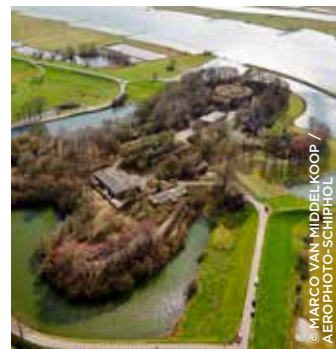

Boek **Leven op de Stelling**

Ontdek de Stelling van Amsterdam in dit boek vol persoonlijke verhalen uit de verschillende 'levens' van de forten, toen en nu. De verhalen zijn opgetekend door Agnes de Boer en worden verrijkt met veel (historische) beelden. Voor € 24,95 te bestellen via bestellen@uitgeverij-noord-holland.nl. «

'Warrior-week' op **Fort bij Aalsmeer**

In de zomer van 2017 organiseren karateleraar/consultant Hans Doodkorte en performancecoach Ivar van der Moolen op Fort bij Aalsmeer een Warrior-week. Zoek je meer balans en wil je weten waar jouw kracht en talent zitten? Mail dan naar info@mijnfort.nl (ook voor meer info). «

© MARCO VAN MIDDELKOOP / AEROPHOTO-SCHIPHOL

Ondernemers gezocht voor **Fort Honswijk!**

De gemeente Houten zoekt ondernemers die zich willen vestigen op Fort Honswijk, de parel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ondernemers met oog voor people, planet en profit kunnen zich melden bij de gemeente Houten. Raadpleeg voor meer informatie forthonswijk.eu. «

© CAROLINE WESTDIJK

MARCO VAN WIJNBERGEN (44), VRIJWILLIGER FORT BIJ RIJNAUWEN

“Een hele zaterdag lekker hakken en zagen in de natuur”

“Al van kleins af aan ben ik gefascineerd door de natuur. Met mijn opa ging ik naar de bossen van Austerlitz, waar hij mij vogels leerde spotten. Mijn eerste buizerd maakte een enorme indruk op mij. In mijn dagelijkse leven ontwerp ik websites; ik zit dus veel achter de computer. Maar als het even kan, ga ik naar buiten. Als vrijwilliger geef ik rondleidingen op Fort bij Rijnauwen dat een rijke flora en fauna kent. Er bloeien orchideeën en er verblijven vleermuizen, dassen, reeën, marters en tal van vogels. Een paar keer per jaar organiseer ik natuurwerkdagen op het fort. Met een leuke groep mensen, iedereen is welkom, gaan we dan een hele zaterdag lekker hakken en zagen in de natuur. Omdat dit een rustgebied is, gebruiken we alleen handgereedschap. Tijdens het werken zie je allerlei dieren. En zij ons: één keer werden we zelfs bekeken door een nieuwsgierige ijsvogel. Zo bijzonder! Dit fort zit echt in mijn hart.” « fortbijrijnauwen.nl

Nieuwe
bouwwerken als
erbetoon aan
het verleden

FORTENBOUWSELS

WAT ZIJN ZE MOOI!

DAT JONG EN OUD EEN HARMONIEUZE RELATIE KUNNEN HEBBEN, BEWIJZEN DE ARCHITECTONISCHE HOOGSTANDJES BINNEN DE WATERLINIES.

Paviljoen Puur Fort Diemerdam - Diemen

Een compleet nieuw gebouw in een historische omgeving, alsof het er altijd zo heeft gestaan. De evenementenlocatie ligt beschermt binnen de wallen van Fort Diemerdam, onderdeel van de Stelling van Amsterdam. Het ontwerp is geïnspireerd op het glooiende landschap van het fortterrein. Volgens Emma architecten moest het gebouw vooruitgang en bescherming uitstralen. Het paviljoen is gebouwd op de fundamenteën van het verdwenen soldatenonderkomen. Het terrein omvat verder nog een gerestaureerde fortwachterswoning, (munitie)-bunkers en geschutopstelplaatsen. «

 paviljoenpuur.nl

© JOHN LEWIS MARSHALL

Loopgraafbrug Fort de Roovere - Halsteren

Deze bijzondere brug is geen brug maar een doorgang dwars door de fortgracht heen. Doordat de grond en het water tot de rand van de 'brug' staan, zien de bezoekers hem van veraf niet liggen. En dat was precies de bedoeling van RO&AD architecten uit Bergen op Zoom: het fort minder openlijk van een toegang voorzien. Het was immers een verdedigings-

werk, bedoeld om de vijand buiten de deur te houden. Als je erdoorheen loopt, steken je schouders net boven het water uit en lijkt het alsof het water voor jou opzij is gegaan. Daarom staat hij ook wel bekend als de Mozesbrug. Met het kunstwerk heeft de West Brabantse Waterlinie er een bouwkundige parel bij. «
 vvvbrabantsewal.nl.

STEEDS MEER
FORTTEREÏNEN
ZIJN EEN LUST
VOOR HET OOG

© OSSIP VAN DUJVENBODE

Fort bij Vechten - Bunnik

Eyecatcher van de grootscheepse renovatie is de enorme kale strook van 80 bij 450 meter dwars over het fortterrein. Hier is geen groen meer te bespeuren, net als in 1870, toen het fort kaal werd opgeleverd. Fort Vechten won de Gulden Feniks Prijs van het NRP (Platform voor Transformatie en Renovatie) voor beste gebiedstransformatie. De renovatie

heeft plaatsgevonden volgens een masterplan van West 8 en Jonathan Penne Architecten. Het fort is het thuis van het Waterliniemuseum, met interactieve tentoonstellingen over de waterlinies, Romeinen en de natuur op forten. Het museumpaviljoen is ontworpen door Anne Holtrop. « fortvechten.nl, waterliniemuseum.nl.

DE NIEUWE OF GERENOVEERDE BOUWWERKEN IN DE WATERLINIES VALLen GEREgELD IN DE PRIJZEN. OMDAT ZE ZO MOOI ZIJN.

© NATUURMONUMENTEN

Fort Kijkuit - Kortenhoef

Tussen 2013 en 2015 is dit monument gerenoveerd en herbestemd. Fort Kijkuit herbergt nu kantoorruimtes voor de boswachters van Natuurmonumenten, een expositieruimte voor bezoekers en een uitkijkplatform. Voor de aanleg van de kantoren is de aarden wal afgegraven, zodat de oude buitenmuren van het fort zichtbaar werden. Hierop is een nieuwe ruimte gebouwd onder een betonnen dak. Daarna is het dak bedekt met de aarde van de afgegraven wal. Van buiten lijkt er dus niets veranderd. Er is licht gecreëerd door de schietgaten weer open te hakken en door de lichtstraat van glas, zoals hiernaast omschreven in het interview met Tony de Haan. In 2016 ontving Fort Kijkuit voor zijn renovatie de Europa Nostra Prijs voor cultureel erfgoed. « fortkijkuit.nl

INTERVIEW

"Ik blaas nieuw leven in oude gebouwen"

TONY DE HAAN IS ARCHITECT BIJ NATUURMONUMENTEN. DAAR JAAGT HIJ UITDAGENDE BOUWKUNDIGE PROJECTEN AAN.

© MARTIN VAN LOKVEN

"Forten maken een wezenlijk deel uit van onze geschiedenis"

Waarom werkt er een architect bij Natuurmonumenten? Omdat er in onze natuurgebieden maar liefst tweeduizend gebouwen staan. Denk dan aan boerderijen, kastelen en ook forten. Die moeten we onderhouden, restaureren en er soms een nieuwe functie aan geven. Ook ontwikkelen we nieuwe bouwwerken in onze gebieden, bezoekerscentra bijvoorbeeld, en uitkijktorens zoals die in het Friese Fochteloërveen, een houten toren in de vorm van een zeven.

Wat doet u zoal? Ik houd me vooral bezig met restauratie, herbestemming en nieuwe architectuur. Ik stuur projecten aan, en probeer de architecten zodanig te stimuleren dat ze over hun grenzen heen durven te gaan. Want dan ontstaan er mooie dingen. Soms maak ik zelf een ontwerp. Zo heb ik de herbestemming van Fort Kijkuit op mijn naam staan. Het fort in Kortenhoef heeft nu een expositieruimte, een vergaderruimte en een uitkijplatform. Ook houdt Natuurmonumenten er kantoor, in ruimtes onder de grond. We hebben er daglicht gecreëerd door onder meer de aanleg van een bijzonder dak: een 10 meter lange lichtstrook van glas waar je op kunt lopen.

Stonden forten meteen op de prioriteitenlijst? Nee. In eerste instantie kwamen

forten in bezit van Natuurmonumenten om de natuurwaarden in en rond deze monumenten. De militaire bouwwerken hadden lang leeg gestaan en waren getransformeerd tot plekken waar dieren en planten ongestoord hun gang konden gaan. Daarna kwam het besef dat forten ook waardevol zijn vanwege hun fantastische historische en culturele betekenis. Ze moeten behouden blijven voor de toekomst.

En daarom is een nieuwe bestemming gewenst? Ja, want met een nieuwe functie kan het kostbare onderhoud gedekt worden en komt er nieuw leven in de oude gebouwen. Een paar forten die we onder onze hoede kregen, waren verworpen tot ruïnes, die knappen we niet meer op en proberen we te consolideren. Dat zijn nu zeer bijzondere natuurplekken waar zeldzame soorten leven. Voor de andere forten zoeken we naar nieuwe ondernemingen; voor een deel is dat al gelukt. Forten zijn unieke en typisch Hollandse watermonumenten. Alle forten en linies bij elkaar vormen een geweldige bouwkundige eenheid en de totstandkoming ervan heeft misschien wel meer energie gekost dan de bouw van de piramides. Ze maken een wezenlijk deel uit van onze geschiedenis." «

UNESCO WERELDERFGOED

SAMEN STERK

DE STELLING VAN AMSTERDAM IS HET AL, DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE WIL HET OOK ZIJN: UNESCO WERELDERFGOED. IN JANUARI 2018 IS DE VOORDRACHT. EEN POSITIEVE CONCLUSIE LIJKT VOOR DE HAND TE LIGGEN.

Maar dat is te gemakkelijk gedacht, vindt Kirke Mulders, projectleider Communicatie Nieuwe Hollandse Waterlinie en betrokken bij het traject: “In de komende tijd zet het Linieteam, een samenwerkingsverband van de vier waterlinieprovincies, de puntjes op de i van het lijvige nominatiedossier. Niets wordt aan het toeval overgelaten. De voordracht voelt als een eerste bezoek aan je schoonfamilie. Je hoopt dat ze je leuk vinden, accepteren en opnemen in de familie.”

GOED IN WATERMANAGEMENT

Die onzekerheid lijkt onterecht. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is uniek en vertelt samen met de Stelling van Amsterdam een bijzonder, typisch Nederlands verhaal. Dat uitstekend past in het rijtje van de andere werelderfgoederen die we in ons land hebben. Denk aan de Beemster, Kinderdijk, het Woudagemaal en de Waddenzee. Kirke Mulders knikt: “Nederland is goed in watermanagement en dat wordt wereldwijd gezien. We verzinnen ook niets als we zeggen dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie een buitengewoon compleet voorbeeld van negentiende-eeuws militair erfgoed is. Een ingenieus hydrologisch verdedigingssysteem met inundatiekanalen, sluizen, dijken en kaden, forten en andere militaire bouwwerken.” Ze vertelt dat de eenheid van

markante kenmerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in het landschap nagenoeg ongewijzigd en herkenbaar zijn gebleven door de tijd heen. “We vinden het ongelooflijk belangrijk dat dit erfgoed bewaard blijft voor komende generaties. Het heeft niet voor niets in Nederland al de status van rijksmonument.”

PURE POËZIE

Het verhaal van de Nieuwe Hollandse Waterlinie loopt naadloos over in de geschiedenis van de Stelling van Amsterdam, die sinds 1996 op de Werelderfgoedlijst staat. In militair-historisch opzicht is de Stelling het ultieme sluitstuk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De twee waterlinies samen vertellen het verhaal van de strategische inzet van water bij de verdediging van Nederland. De geschiedenissen kunnen niet onafhankelijk van elkaar worden verteld. “Samen sterker”, concludeert Mulders. “Dat is ook de reden dat de voordracht voortborduurde op de UNESCO-status van de Stelling. Ik kan het niet vaak genoeg herhalen hoe inspirerend onze geschiedenis is als je door het landschap loopt en oog hebt voor onze waterlinie-monumenten. Het is pure poëzie.” Mulders refereert naar de ‘Ballade van het Werelderfgoed’ van Kees van der Zwaard, Speciaal geschreven voor het Erfgoed Symposium over de Hollandse Waterlinie

Kirke Mulders, projectleider Communicatie Nieuwe Hollandse Waterlinie: “Dit is onze geschiedenis van het water als bondgenoot.”

© NATUURMONUMENTEN

WAT IS UNESCO WERELDERFgoed EIGENLIJK?

Een werelderfgoed kan een monument, gebied of landschap zijn, met een natuurwaarde en/of cultuurhistorische waarde die uniek is in de wereld. Een werelderfgoed moet volgens UNESCO beschikken over 'een bijzondere universele waarde; het moet onvervangbaar en uniek zijn en als eigendom van de hele wereld worden beschouwd'. In 1972 hebben de Verenigde Naties tijdens de Werelderfgoedconferentie een verdrag opgesteld waarin alle lidstaten zich verplichtten om cultureel en natuurlijk erfgoed van wereldbetekenis binnen de eigen landsgrenzen voor te dragen als 'Werelderfgoed'. Zo wordt dit erfgoed voor de wereld en toekomstige generaties bewaard. Meer dan 180 landen hebben het verdrag inmiddels ondertekend.

en de Stelling in december 2016. De eerste strofe gaat als volgt:

Ooit maalden Hollands helden hier de natte bodem droog, maar met een vijand in 't vizier en dreiging in het oog werd er een strategie bedacht, gecontroleerd door waterkracht.

TREKPLEISTER

De status van Werelderfgoed is wat een Michelinster voor restaurants betekent. Het spreekt toeristen over de hele wereld aan. Er zijn Amerikanen die speciale erfgoedreizen boeken en ook van Japanners is bekend dat ze op hun bezoeken aan landen alleen deze hoogtepunten aandoen. "Dat het een trekpleister is voor toeristen, is super", zegt Mulders. "Maar dat de status in een land zelf voor bescherming zorgt, en dat het belangrijk is voor behoud en ontwikkeling, vind ik minstens zo waardevol. Zo hier en daar

staat het erfgoed onder druk en rukt de moderne wereld op. Dat moeten we kunnen pareren met visie en argumenten. Dit is onze geschiedenis van het water als bondgenoot. Een verhaal dat verteld moet worden aan onze kinderen en de daarop volgende generaties."

LANG WACHTEN

En dan is het straks januari 2018 en volgt het lange wachten op het oordeel van de UNESCO-'schoonfamilie'. Dat volgt pas in juni 2019. "Daar waar wij vinden dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie de status van Werelderfgoed verdient, omdat zij de Stelling van Amsterdam in grootsheid compleet maakt, kan de andere kant van de wereld daar totaal anders over denken. "Dus fingers crossed", besluit Kirke Mulders. hollandsewaterlinie.nl. «

🌐 *De ballade kun je vinden op hollandsewaterlinie.nl/download/ballade-van-het-werelderfgoed.*

TIJD LIJN

- JUNI 2019
besluit Unesco
- JANUARI 2018
indienen bij Unesco
- DECEMBER 2017
aanbieden aan de minister

Acces

Vroeg in het voorjaar, lunch op de punt van de krib,
het monumentale Lekacces omringt me met vragen.

Bezing mijn weidsheid, beschrijf mijn details, dicht
mijn ooit verboden kringen nieuw bestaansrecht toe.

Ik wou dat ik het kon, door de diepste linies breken:
die achteloze overweldiging van het nu opschrijven!

Marco Houtschild, Tot een Daewoo het plet (2008)

Ergens in Nederland – hevig verscholen
Achter een grachtje – daar weet ik een fort...
't Is in de buurt van... neen, 't landsbelang eischt nu,
Dat het niet nader omschreven meer wordt.

Ergens in Nederland – weet ik een landstreek,
Waar onze linie van water begint.
't Is om den hoek bij... neen, 't landsbelang eischt nu,
Dat je je daaromtrent even bezint!

Ergens in Nederland – 't brand op m'n lippen,
Weet ik een schuur, die geen schuur is, te staan,
Als je rechtsaf slaat... neen, 't landsbelang eischt weer!
Dat ik niet zeg, waar je rechts af moet slaan.

Nederland! Vaderland! – heusch ik kan zwijgen!
't Landsbelang eischt het – dus wees maar niet bang!
Maar... 'ergens in Nederland' ken ik een meisje
Waar? Dát verzwijg ik uit eigen belang!

Wim Kan, 1939, verschenen in soldatenweekblad De Wacht

WIE? WAT? WAAR?

Wie bedacht de waterlinie?

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zette prins Maurits als eerste land onder water om de vijand tegen te houden. Na het Rampjaar 1672 bouwden de Staten van Holland dit uit tot de Oude Hollandse Waterlinie. In het begin van de negentiende eeuw was het Cornelis Krayenhoff - natuurkundige, arts, waterbouwkundige en generaal - die de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam ontwierp.

In de Koude Oorlog

Vanaf het begin van de jaren vijftig gingen veel forten een rol spelen in de Koude Oorlog met het Oostblok. Er kwamen atoomvrije ruimtes, commandoposten en opslagruimtes voor de Bescherming Bevolking. Bovenop Fort Panterden is een luchtwachtpost gemaakt. En op Fort Altena zou een onderdeel van de Binnenlandse Veiligheidsdienst hebben gezeten.

300 mannen, 1 vrouw

Als het leger in staat van paraatheid werd gebracht, leefden er op een fort 250 tot 350 soldaten. Meestal was de wasvrouw de enige vrouw. Als aanvulling op haar karige loon mocht ze wat drank verkopen.

Vreemde haken

Ze zitten op het schuine dak van een piramidebunker (officiële naam: kazemat type P), een Nederlands ontwerp uit 1939. Aan de haken werden camouflagenetten gehangen.

Bunker op pootjes

Langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie liggen veel bunkers. Als het land onder water werd gezet, vonden soldaten hier een droog onderkomen. Bij sommige bunkers is de veenbodem waarop ze staan flink ingeklonken, waardoor de heipalen nu bloot liggen.

Asperges tegen tanks

Hier en daar vind je er nog één. Bij Muiden, Hoogland of Mill. Tankversperringen uit de Tweede Wereldoorlog bestonden uit puntige palen; ze moesten pantservoertuigen tegenhouden. Omdat de palen schuin in de grond waren gestoken, heten ze ook wel aspergeversperringen.

16 miljoen bakstenen

Fort Vechten is na Fort Rijnauwen het grootste fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de twintig gebouwen van het fort bij Bunnik, met twee meter dikke muren, zijn zo'n zestien miljoen bakstenen verwerkt. De bouw duurde van 1867 tot 1870. In het fort is het Waterliniemuseum gevestigd.

Gekken op het dak

Op Fort bij Uithoorn zijn ze nog goed te zien, kappen op de schoorstenen die meedraaien met de wind. Ze zorgen voor ventilatie en fungeren als windwijzer. En ze heten: gekken.

© CAROLINE WESTDIJK

FIONA KNOL (48) EN TALITHA (14), VRIJWILLIGERS STICHTING LINIEWACHT IN GELDERLAND

“Met het hele gezin gaan we in de winter vleermuizen tellen”

“Stichting Liniewacht draagt zorg voor het behoud van oude militaire groepsschuilplaatsen langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dat is belangrijk, omdat bunkers plekken zijn waar vleermuizen graag overwinteren en zich voortplanten, net zoals zij dat in forten doen. Een paar keer per jaar gaan mijn man en ik samen met onze twee dochters bomen knotten of brengen we beplanting aan rond de groepsschuilplaatsen. In de zomer inventariseren we hoeveel vleermuizen in- en uitvliegen en 's winters tellen we de dieren. Dan kom je op plekken die de rest van het jaar niet toegankelijk zijn voor mensen. Zoals deze bunker bij Fort Asperen. Binnen is het aardedonker: met je zaklamp schijn je op spleten en het plafond. Vleermuizen zijn klein, dus je moet goed zoeken. We vonden er eens eentje in de scharnier van een deur. Elke keer weer geeft het veel voldoening als je een vleermuis spot. Het zijn prachtige dieren.” www.liniewacht.nl «

Ondernemen 2.0
op een
prachtig en
monumentaal
fort

ONDERNEMEN OP EEN FORT

HOE DOE JE DAT?

VEEL FORTEN HEBBEN EEN NIEUWE BESTEMMING GEKREGEN. ALS HOTEL BIJVOORBEELD, OF ALS MUSEUM, GEDENKPLAATS OF BIERBROUWERIJ. MAAR WAT TE DOEN ALS JE OOK OP ZO'N INSPIRERENDE PLEK AAN DE SLAG WILT? WAT KOMT ER BIJ KIJKEN, HOE PAK JE HET AAN?

Droombaan op droomplek

Werken op een monumentale plek. Een plek waar- over prachtige verhalen te vertellen zijn. Een plek waar je als het ware de geschiedenis binnenstapt. Een plek die een oase van rust is, ook al ligt deze vaak nabij de drukke Randstad. Een plek waar je met de planten en dieren de seizoenen van heel dichtbij meemaakt. Als je daar je **ambities** als ondernemer kunt waarmaken... Ja, dan heb je een droombaan op een droomplek.

Wat staat je te wachten?

Natuurlijk, elk fort is anders en kent z'n eigen **mogelijkheden, beperkingen en uitdagingen**. Maar er zijn ook overeenkomsten. Zaken die vrijwel alle ondernemers in spe tegenkomen als ze op een fort aan de slag gaan. Zo is er bouwtechnisch veel te doen, is het vergunningentraject geen abc'tje en de financiering een fikse puzzel. Op vrijwel alle forten moet je verder rekening houden met omwonenden die misschien niet zitten te wachten op een grote toeloop, met beperkte parkeermogelijkheden en met basisvoorzieningen die niet up-to-date zijn. En dan krijg je ook nog te maken met bescherming van het **monumentale karakter** en de planten en dieren die rond het fort leven.

AL VEEL AMBITIEUZE ONDERNEMERS WAAGDEN DE SPRONG EN ZAGEN HUN DROOM WERKELIJKHEID WORDEN (MET HEEL VEEL GEDULD, DAT WEL)

Hoe werkt het uit?

Diverse ondernemers hebben inmiddels laten zien dat je succesvol kunt zijn op een fort. Zo ging **Joost Batelaan** tien jaar geleden aan de slag op Fort aan de Klop bij Utrecht. Hij bouwde het uit tot een prachtig horecacomplex met een biologische brasserie, verschillende vergader- en feestruimtes, overnachtingsmogelijkheden en een camping.

Steven van Nie en Marius Heslenfeld maakten van Fort Uitermeer, gelegen aan de Vecht bij Weesp, een centrum met restaurant, sloepenhaven en kanosteiger. Ze wonnen er de Linie Award 2016 mee. Deze

prijs wordt jaarlijks uitgereikt aan een ondernemer voor zijn bijdrage aan het economisch rendement, het maatschappelijk draagvlak en de bekendheid van de waterlinies.

Een ander voorbeeld is Fort 1881 in Hoek van Holland.

Jurgen Beumer restaureerde het binnenwerk van het fort en maakte de energie- en watervoorzieningen duurzaam. Hij bouwde een officierskantine om tot restaurant, moderniseerde het museum, en richtte ruimtes in voor bedrijfsfeesten, congressen, recepties en wijnproeverijen.

Bij wie klop je aan?

De eerste met wie je te maken hebt is **de eigenaar van het fort**. Dat zijn er verschillende: Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, stichtingen, gemeenten, private organisaties en het Rijk. Ze hebben allemaal interesse in commerciële exploitatie van hun forten, maar hebben ook hun eigen aanpak om dat voor elkaar te krijgen.

Verder komt **de gemeente** op je pad voor het regelen van vergunningen en ontheffingen. Het is raadzaam in een vroeg stadium met de gemeente te overleggen over je plannen. Zowel de gemeente als de provincie kunnen je wijzen op subsidie-mogelijkheden.

Maar je kunt het beste beginnen bij **Stichting Liniebreed Ondernemen**. De stichting kent alle organisaties die ertoe doen in de fortenwereld. Ze brengt ondernemers met elkaar in contact en doet de communicatie en marketing voor forten.

 liniebreedondernemen.nl

Wat breng je mee?

Ondernemen op een fort vraagt bijzondere kwaliteiten. Het begint er natuurlijk mee dat het je fantastisch lijkt om op een fort je ambities na te jagen. Maar daarmee ben je er niet. Wie van de huidige ondernemers je het ook vraagt, ze zeggen allemaal dat je over flinke ausdauer moet beschikken om je onderneming tot een succes te maken. De voorbereiding – van plannen maken en vergunningen regelen – vraagt **veel tijd en geduld**. En als je zaak dan eindelijk draait, kun je niet op je lauweren rusten. De ongewone context waarin je werkt, maakt dat je met regelmaat tegen onverwachte dingen aanloopt. Ook dan is geduld geboden. De eerder beschreven voorbeelden laten zien dat het kan. «

INFORMATIE

Meer informatie over ondernemen op een fort staat in de gids **'Droombaan op een droomplek'** van Stichting Liniebreed Ondernemen. Je vindt de gids op: forten.nl/magazine/ondernemersgids.

KANTOOR OP HET FORT

Hier wil je werken

Chantal Evers en Patrick Riet
zetelen met hun Communicatie-
winkel op Fort Nieuwersluis.

JE KANTOOR IN EEN FORT. HET KAN OP STEEDS MEER
LOCATIES. ALSOF JE WERKT IN EEN PARADIJSJE.

Verzekeraar De Amersfoortse had jarenlang een commercial op de buis met een buitenkantoor in een berglandschap. Met beelden van kabbelend water, een overvloedige, gezamenlijke lunch en een hertengewei als kapstok. Al je zorgen als ondernemer verdwijnen als je zaken doet bij de verzekeraar, was de boodschap.

Wat vooral bleef hangen was natuurlijk dat ongelooflijk relaxte werken in een idyllische omgeving. Dat wil ik ook wel, zal menig hardwerkende kijker hebben gedacht. Welnu, dat kan. En je hoeft er niet voor naar een ver buitenland. Diverse forten in en dichtbij de Randstad bieden de mogelijkheid om te werken in een oase van rust, ruimte en natuur.

MAGISCH EN STIL

Neem Fort 't Hemeltje bij Houten (Utrecht). Na een grondige restauratie doet het fort van Staatsbosbeheer dienst als verzamelkantoor voor organisaties die actief zijn op het gebied van duurzaamheid. Of neem Fort Kijkuit bij Kortenhoeve (Noord-Holland).

Ook Fort Nieuwersluis (Utrecht) heeft een nieuwe bestemming gekregen als verzamelkantoor annex horecagelegenheid. Chantal Evers en Patrick Riet kwamen enkele jaren geleden op het fort met

hun Communicatiewinkel (samenwerkingsverband van ruim zestig zelfstandig werkende communicatieprofessionals). Sinds kort zijn ze bovendien de beoogde exploitanten van het fort, dat eigendom is van Natuurmonumenten.

“De magie van de locatie is enorm”, vertelt Patrick. “Dat ervaar ik heel sterk als ik 's ochtends het pad naar het fort oploop. De stilte die je dan voelt... En dan de gebouwen met al die oude elementen. Het is heel bijzonder om hier te werken. Iedereen die hier komt, is onder de indruk.”

MET Z'N ALLEN

“Het fort is een plek van verbinding”, aldus Chantal. “Dat is ook de rode draad waarmee wij de exploitatie willen doen. De Theetuin bouwen we verder uit tot de Koffie Kazerne. We gaan, samen met de Barista Company, vrouwen uit de gevangenis opleiden tot barista. We maken het ook weer tot een plek van en voor de inwoners van het dorp met onder meer gezamenlijke maaltijden.”

Werken op het fort past bij hun persoonlijkheden, zeggen Chantal en Patrick. “Het moet allemaal niet te strak. Hier kunnen we mensen bij elkaar brengen. En ongemakken die je in zo'n oud gebouw tegenkomt, lossen we met elkaar op.” «

Kantoorforten

Fort aan de Liebrug,

Liedeweg 9,
Haarlemmerliede

Fort 't Hemeltje,

Fortweg 11,
Houten

Fort Nieuwersluis,

Rijksstraatweg 7b,
Nieuwersluis

GEHEEL VRIJWILLIG

HANDEN UIT DE MOUWEN

ZE ZIJN GOUD WAARD, DE TALLOZE VRIJWILLIGERS DIE ERVOOR ZORGEN DAT FORTEN IN AL HUN GLORIE DEEL BLIJVEN UITMAKEN VAN ONZE GESCHIEDENIS EN ONS LANDSCHAP.

Timmeren, schilderen, rondleiden, tentoonstellingen inrichten, gras maaien, snoeien, planten en dieren tellen, vleermuisruimtes maken, oevers schonen, historisch onderzoek doen, archiveren, balies bemannen, kinderpattijtes verzorgen, familiefeesten begeleiden, zakelijk bijeenkomsten in goede banen leiden. Je kunt het zo gek niet verzinnen of het wordt door vrijwilligers gedaan. Op en rondom de tientallen forten in de verschillende waterlinies steken vele honderden vrijwilligers de handen uit de mouwen. Sommige forten draaien volledig op de inzet van vrijwilligers, op andere forten werken ze samen met mensen die er betaald werk doen.

Het is aan al die vrijwilligers te danken dat forten behouden blijven. En dat wij kunnen genieten van dit fascinerende erfgoed. Dankzij hun inspanningen komt de geschiedenis tot leven, verwonderen we ons over de manieren waarop onze voorouders het land verdedigden, laten we ons verrassen door de rijke natuur en viëren we hoogtepunten in onze levens op unieke locaties.

Het kan niet anders dan inspirerend zijn om als vrijwilliger op een fort te functioneren. Je werkt op een monumentale plek waar geschiedenis, natuur en rust samenkomen. En je bezorgt bezoekers een heerlijke dag. Op veel forten is nog voldoende werk te doen voor vrijwilligers. Belangstelling? Neem dan contact op met een fort bij je in de buurt. «

RONDLEIDING

Fort Pannerden bij Doornenburg zoekt vrijwilligers voor de rondleidingen, de balie en de tuktuks die bezoekers naar het fort brengen. Belangstellenden kunnen mailen of bellen mailen met Lois Straatman: l.straatman@fortpannerden.eu.

GROEN KLUSSEN

Voor de **forten Abcoude, Nigtevecht, Waver-Amstel, Nieuwersluis, Kijkuit, Hinderdam en Botshol** zoekt Natuurmonumenten vrijwilligers voor rondleidingen en (groen)klussen. Bel of mail met boswachter Niels Schouten: 06-54 29 52 04 / n.schouten@natuurmonumenten.nl.

SNOEIEN

Ben je een buitenmens en hou je van hakken, zagen en snoeien? Sluit je dan aan bij de gezellige ploeg van de **Fortenwacht** die actief is op een groot aantal forten van Muiden tot Nieuwersluis.

Info over werk en opleidingen op: meermet-vrijwilligers.nl of bel: 06-44 13 36 83.

ONDERHOUD

Op de **Stelling Den Helder** is plaats voor vrijwilligers met een technische achtergrond, voor het herstel en onderhoud van militaire objecten. Vertel je liever aan bezoekers verhalen over de geschiedenis? Ook dan ben je van harte welkom. Mail voor meer informatie naar info@stellingdenhelder.nl.

MUSEUMWINKEL

Slot Loevestein zoekt vrijwilligers voor de museumwinkel, de moestuin en andere groene klussen. Heb je interesse, stuur dan een mail met daarin je motivatie en eventuele ervaring naar info@slotloevestein.nl.

PROEF
DE LINIE

FORTEN VOOR
HERBAREN + FORTEN VOOR
HERBAREN + FORTEN VOOR
HERBAREN + FORTEN VOOR

Boeren uit de
Beemster
leveren
grotendeels de
producten

VUURTORENEILAND

“WE HEBBEN SOMS EUFORISCHE AVONDEN”

HET RESTAURANT OP VUURTORENEILAND IS ZO'N PLEK DIE GEEN NAAM BEHOEFT. VANAF DE OPENINGSDAG STROMEN DE RESERVERINGEN BINNEN. DAT IS DANKZIJ EEN SMAAKVOL SAMENSPEL VAN ROBUUSTE GERECHTEN EN EEN FRAAIE LOCATIE MIDDEN IN DE NATUUR. EEN GESPREK MET KOK SANDER OVEREINDER.

We zijn in de Amsterdamse Stadsbranderij Noord, vlakbij het IJ, omdat Sander Overeinder zijn gasten andere koffie wil voorzetten. Samen met ondernemer Brian Boswijk bestiert hij sinds 2013 een restaurant op Vuurtoreneiland, een klein eiland voor het dorp Durgerdam. Als kustbatterij moest het samen met Fort Diemerdam en Fort Pampus de hoofdstad verdedigen tegen aanvallen vanuit de Zuiderzee. Maar het eilandje werd al veel eerder aangelegd, in 1701 om precies te zijn, speciaal voor de komst van een stenen vuurtoren die later werd vervangen door het gietijzeren exemplaar dat het eiland nu nog steeds markeert.

BIETEN IN ALLE KLEUREN

's Zomers wordt er gegeten in een glazen paviljoen, met weids uitzicht om de omliggende natuur, 's winters in de stoere betonnen bunkers, met houtkachels voor de warmte. Ondanks een smal dijke dat het eiland verbindt met het vasteland, is het Vuurtoreneiland alleen toegankelijk via het water. “Dat was een voorwaarde die eigenaar Staatsbosbeheer stelde, om overlast in het dorp te voorkomen. Ook de kwetsbare natuur in de polder bij het eiland moet beschermd worden.” Dus alles (van tomaat tot wijnglas) en iedereen

(bezoekers en personeel, inclusief de chef) komt per boot.

Met het ruige Vuurtoreneiland heeft Overeinder de gedroomde locatie gevonden voor zijn stijl van koken: puur en ambachtelijk. “Ik houd van duidelijke en ongepolijste smaken. Ik ben niet van de druppeltjes, de gelletjes en de foefjes.”

“IK BEN NIET VAN DE DRUPPELTJES, DE GELLETJES EN DE FOEFJES”

Hij haalt zijn producten voor negentig procent van Nederlandse bodem, grotendeels bij boeren uit de Beemster. “Voorals hard en zacht fruit, en groente als andijvie, aardappels en bieten in alle kleuren. Ik luister naar de producenten en de boer. Met wat zij mij geven, bedenk ik de gerechten.” Die zijn dus volledig gebaseerd op de aanvoer van dat moment. En daarom eet je op Vuurtoreneiland een menu, en niet à la carte. Zuivel haalt hij bij schapenboerderij Dik in Ransdorp. Voor het eerst heeft Overeinder daar onlangs ook lammetjes gekocht en vervolgens verwerkt. “Rammetjes, die normaal vernietigd worden.”

Er is geen gas en amper elektra. Daarom wordt er op Vuurtoreneiland in een hout gestookte oven gekookt.

“Ik ben naast kok, vooral ook ondernemer”

Sander Overeinder

is naast eigenaar van het restaurant op Vuurtoreneiland ook eigenaar van het Amsterdamse restaurant As. Hij begint zijn carrière als chef- kok bij restaurant Vermeer in Amsterdam. Daarna staat hij in de keuken van o.m. Chez Panisse in Californië. In 1998 opent Overeinder zijn eerste restaurant: Summum. Samen met Brian Boswijk richt hij Club 11 op. Koken doet hij alleen nog op Vuurtoreneiland, maar niet meer als chef. “Ik ben naast kok, vooral ook ondernemer.”

IN DE SCHADUW

De kok heeft net een nieuw adresje gevonden waar hij heel blij mee is. “De meeste boeren hebben zo’n vijf gewassen. Ik heb er nu één gevonden met meer diversiteit, vlakbij de Rijk. Het is een bijzondere man met een mooi verhaal. Hij bewatert en bewerkt niets. Hij heeft geen koelcel, dus hij haalt de producten uit de grond en legt ze in de schuur in de schaduw. Ik moet ze dan meteen ophalen en verwerken.”

In het dorp Durgerdam doet hij soms zaken met de lokale jager, voor wilde gans. Op het eiland zelf plukt Overeinder eilandmunt en brandnetel. Verder groeit er niet veel, vooral door de altijd aanwezige wind. In de toekomst zou de kok graag kruiden willen kweken in een moestuintunnel.

LAST IS LUST

Overeinder houdt van de rust op het eiland, en de intimiteit. De ongemakken neemt hij voor lief. “Er is niets, geen water, geen gas en weinig elektra. Daarom

OP HET EILAND PLUKT OVEREINDER MUNT EN BRANDNETEL

filteren we water uit het IJsselmeer. Koken doen we op open vuur en in een hout gestookte oven.”

En dan dus de moeilijke bereikbaarheid, een last die een lust bleek. Zelf neemt de kok dagelijks een bootje vanaf Durgerdam. Zijn gasten maken een overtocht van 45 minuten vanaf het Amsterdamse Lloyd Hotel. En daar begint de eilandbeleving, de magie van een avondje Vuurtoreneiland. “Een etentje zoals op Vuurtoreneiland krijg je nergens anders. We hebben soms euforische avonden, de groep van 55 gasten kolkt dan van enthousiasme.” En dan, tot slot, welke koffie gaat het worden? “Ik zit te denken aan een blend van beide smaken. Ik ga zo vragen of dat mogelijk is.” «

📍 *All-in kaarten kun je reserveren via vuurtoreneiland.nl/reserveren.*

LEKKER ETEN

Smullen geblazen!

IN DE KEUKENS VAN DE FORTEN KOMEN DE MOOISTE SMAKEN SAMEN. WAT ZIJN DE FAVORIETEN VAN DE CHEFS?

Radboud Bos – Restaurant 't Fort / Fort Vijfhuizen in Vijfhuizen: “Met de slager in Vijfhuizen hebben we de Bunkerburger ontwikkeld: 200 gram rundvlees, liefst rood geserveerd, in een luchtig biologisch broodje. Met gebakken uien, bacon, kaas, huisgemaakte barbecuesaus en zelfgemaakt zuur.”

Esther van Rooij - Brasserie Het Wachthuis / Fort aan de Klop in Utrecht: “De favoriet van iedereen, ook van mijzelf, is de carrotcake. Zoet en kruidig, met een dikke laag roomkaas als topping. De taart ziet er ook nog eens heel mooi uit.”

Robin Wiss van Paviljoen Uit & Meer / Fort Uitermeer in Weesp: “Onze huisgemaakte Weesper moppenparfait. Volgens geheim Weesper receptuur gemaakte parfait van de welbekende moppen. Een lekker vol en zoetig dessert.”

Dave Kleine – Biercafé / Fort Westoever in Den Helder: “Niet meer weg te denken van onze kaart zijn de Beerburgers. Een burger met pit, gemaakt van Texels rundvlees en twee biersoorten, Napoleon en Dorus. Die zijn natuurlijk afkomstig van onze brouwerij Helderse Jongens, waar je vanuit het Biercafé op uitkijkt.”

Monique Hew – De Pure Keuken / Fort Isabella in Vught: “De Fort Isabella Sandwich is een vertrouwd gerecht op onze kaart maar iedere keer anders van samenstelling. Het kan bijvoorbeeld een broodje bavette met truffelmayonaise zijn, of een Surinaams broodje bakkeljauw. Want de insteek van onze keuken is: creatief en altijd verrassend.”

PROEF DE LINIE

Op forten en in vestingsteden kun je lekker eten en drinken. Daarom is er een gidsje, waarin alle culinaire hoogstandjes van de waterlinies overzichtelijk zijn gepresenteerd. Bekijk het magazine online op forten.nl/our-magazines of haal hem bij een van de forten.

DE TAVEERNE

EEN IDYLLISCHE PLEK AAN DE LINGE

DE TAVEERNE IS EEN HOTSPOT IN EEN OUDE LOODS, EEN FIJNE PLEK VOOR EEN BROODJE OF BIERTJE.

 Vooral wandelaars en fietsers die van het Betuwe-landschap genieten, weten de plek naar de Taveerne te vinden. Het restaurant is gehuisvest in een authentiek withouten gebouw, met grijze luiken die uitnodigend openstaan. Hier lag vroeger het wapentuig opgeslagen, toen het ernaast gelegen Fort Asperen nog een militaire functie had binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Tegenwoordig is het fort een KunstFort, en geldt het als trekpleister voor het Gelderse dorpje Acquoy, idyllisch gelegen aan de rivier de Linge. Het fort is een zogeheten torenfort, rond van vorm, en omgeven door wallen en een gracht.

GEMOEDELIJKE SFEER

Bezoekers kunnen in De Taveerne neerstrijken voor een lunch, high tea of borrel. Vanaf 25 personen kan er ook gedineerd worden. Binnen hangt een gemoedelijke sfeer. Leuk detail: de tafels waar de gasten aan zitten zijn gemaakt van plafonddelen die tijdens een renovatie zijn overgebleven. De meeste gerechten op de kaart zijn gemaakt van producten uit de omgeving, zoals Lingebrood met boerenkaas uit Hellow. Zodra de zon zich laat zien, is het grote terras de uitgelezen plek om te vertoeven, alleen al vanwege het prachtige uitzicht op het fort, de grachten en het groen.

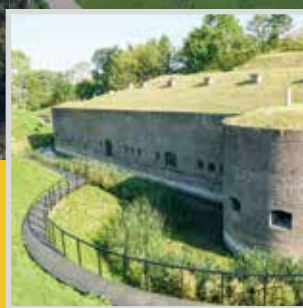
CULTUUREILAND

Kunstfort Asperen profileert zichzelf als 'cultuureiland aan de Linge'. Het is het allereerste fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie waar kunst en cultuur de boventoon voeren. Al in 1981 was er een serie openluchtvoorstellingen van Shakespeare's Midzomernachtdroom te zien. Tegenwoordig biedt het fort vooral onderdak aan tentoonstellingen, die zich vaak focussen op hedendaagse kunst. Je kunt hier dus een hapje en een drankje prima combineren met een bijzondere culturele ervaring. Het fort sluit in de wintermaanden de deuren, om plaats te maken voor de vleermuizen die er hun broodnodige winterslaap houden. In de weekenden kun je dan gelukkig nog wel in De Taveerne terecht. «

De schoonheid van onze cultuurhistorische bouwwerken

gerestaureerd met ambachtelijke precisie en deskundige vakmanschap

Meedenken met u als opdrachtgever, onze kennis en ervaring delen en denken in integrale innovatieve oplossingen. Dat is onze kracht.

▶ Civiele techniek

▶ Beton- en waterbouw

▶ Leidingen

▶ Natuur en recreatie

▶ Restauratie

▶ Utiliteitsbouw

Waterfort Lunet aan de Snel in aanbouw

Tussen Fort Honswijk en Werk aan de Korte Uitweg in Houten ligt aan de Gedekte Gemeenschapsweg het kleine maar karakteristieke fort Lunet aan de Snel. Het fort wordt in 2017 gerestaureerd voor recreatief-educatieve doeleinden. Vanaf het voorjaar in 2018 is hier aandacht voor de bijzondere rol van water in onze samenleving. Ook is er op het fort ruimte voor mensen die in deze omgeving andersoortige (groeps)activiteiten willen ontplooiën of gewoon willen genieten van de rust en schoonheid van dit gebied. «

🌐 www.water-fort.nl

Nieuwe **NS-wandeling**

Per 1 april 2017 is er een nieuwe NS-wandeling van Houten Castellum naar Culemborg. Deze route van 17 km volgt grotendeels het Waterliniep pad (Lange-Afstand-Wandelpad) langs diverse forten. 's Zomers kun je met de Liniepont de Lek oversteken naar Werk aan het Spool. «

🌐 www.ns.nl/dagje-uit/wandelen

Lezersonderzoek

De makers van FORT! zijn benieuwd naar jouw mening over dit magazine. Spreken de thema's je aan, zijn de teksten leuk om te lezen, mis je nog bepaalde informatie? Vul de enquête voor 31 juli 2017 in op forten.nl/lezersonderzoek, en maak kans op een overnachting in een luxe officierskamer op Fort Bakkerskil voor 2 personen inclusief ontbijt. «

© STUDIO HARM HASENAAR

Creativiteit in **Fort C**

In Fort C, ook bekend als het Muisenfort, is sinds kort Studio Harm Hasenaar gevestigd. Dit creatieve bedrijf is zelf betrokken bij de inrichting van diverse forten, zowel op het gebied van architectuur als met interactieve exhibits. Fort C biedt ook plaats aan het Museum Vesting Muiden. «

🌐 www.fortc.nl

Dagtochten naar de waterlijnen

Ben je geïnteresseerd in geschiedenis en cultuur en ga je graag met gelijkgestemden op pad? Boek dan via cicerones.nl een cultuurhistorisch dagtocht naar een van de waterlijnen onder leiding van een gids. Je kunt hier ook terecht voor groepsarrangementen voor een dagprogramma met je bedrijf, vereniging, familie of vrienden. «

© CAROLINE WESTDIJK

THEO OVERMARS (80), VRIJWILLIGER FORT BIJ EDAM

“In mijn begintijd was het fort zo lek als een mandje”

“Vlak na mijn pensionering in 2002 fietste ik een keer langs Fort bij Edam. Vroeger werkte ik bij de PTT en onderhield ik onder meer de telefoonverbindingen tussen forten. Ik kon het dus niet laten om even een kijkje te nemen. Toen ik hoorde dat er gidsen nodig waren, heb ik mij meteen aangemeld. Sindsdien gids ik iedere woensdag en help ik mee met klussen. In mijn begintijd was het fort nog zo lek als een mandje, maar inmiddels is het gebouw, met behulp van vrijwilligers, prachtig gerestaureerd. Vanaf het dak heb je een weergaloos uitzicht over polders en de ruim achthonderd jaar oude Waterlandse Zeedijk, met daarachter het Markermeer. Het leukste aan mijn werk als gids vind ik het contact met mensen. Er komen hier regelmatig scholen voor een rondleiding. Terwijl ik de kinderen over de geschiedenis van het fort vertel, mogen ze een helm op en een soldatenjasje aan. Prachtig vinden ze dat.” « fortbijedam.nl

Met je neus een spoor volgen... op GeoFort beleef je echt iets anders

GEOFORT

KINDERPRET

IN 2016 WERD GEOFORT IN HERWIJNEN UITGEROEPEN TOT BESTE KINDERMUSEUM VAN DE WERELD. EN DAT IS HELEMAAL TERECHT. GEOFORT IS LEUK ÉN LEERZAAM.

GeoFort ligt midden in de Betuwe. Ooit moest het fort, dat onderdeel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Lingedijk en het omliggende gebied verdedigen. Nu is het een paradijs voor kinderen. GeoFort staat in het teken van educatie op het gebied van cartografie en navigatie. In de voormalige kazerne kunnen de jeugdige bezoekers originele experimenten doen die allemaal te maken hebben met oude en nieuwe geografische technieken. Zoals spuren naar criminele activiteiten, aan de hand van luchtfoto's. Of een bouwwerk in elkaar zetten, dat een aardbeving kan doorstaan. Er worden workshops Minecraft gegeven, en het is mogelijk zelf een kompas of globe te maken. Heel spannend is de onderaardse tunnel met

geluids- en lichteffecten die je gemakkelijk uit koers brengen.

SPELEN ALS VLEERMUIS

Het groene forteiland is maar liefst drieënhalve hectare groot. Meer dan genoeg ruimte dus om buiten te spelen terwijl er ondertussen geografische kennis wordt opgedaan. Kinderen kruipen in de huid van een vleermuis in de Vleermuispeeltuin en leren daar hoe het beschermde diertje navigeert. Hoe zalmen hun weg vinden, ontdekken zij door in een doolhof een geurspoor te volgen. Even verderop stappen echte durfals in een lift die zich duizenden kilometers door vele aardlagen boort, om in het middelpunt van de aarde te belanden.

VROLIJKE GEZICHTEN

Dat GeoFort ook buiten onze grenzen opvalt, bleek wel toen het de Children in Museums Award 2016, een prestigieuze internationale prijs, in de wacht sleepte. Het juryrapport noemt GeoFort "een inspirerende plek, waar potentieel droge onderwerpen heel direct, sociaal en leuk worden overgebracht". Ook meldde de jury: "Kinderen leren er al doende, terwijl ze lol hebben." En dat is wel te zien aan de vele vrolijke gezichten op het fort. Tijd voor een pauze? Op het fortterrein bevindt zich het 3D Café (leuk: de bar is een wereldklok), met allerlei streekgerechten en biologische sapjes gemaakt van het fruit uit de boomgaard van de buurman. «

5x PRONKEN

ELK FORT HEEFT
WEL EEN BIJZONDER
OBJECT MET
HISTORISCHE WAARDE.
VIJF PRONKSTUKKEN
OP EEN RIJ.

1. Snelkookpannen

De oorspronkelijke keuken van Fort bij Edam is prachtig bewaard gebleven. Echte blikvangers zijn de originele snelkookpannen van firma F. Küppersbusch & Söhne uit 1893. In deze drie hogedrukketels werd destijds op moderne wijze het eten bereid.

2. Eeuwenoude munt

Deze unieke munt wordt in een vitrine in Fort Kijkduin tentoongesteld. Hij komt uit begin 1800 en is ongeveer 45 mm groot. De munt is aan de Duke of Wellington gewijd. Zijn portret is op de ene kant afgebeeld, op de andere staan al zijn veldslagen. Die zijn stuk voor stuk leesbaar!

3 Zegenboot

Zegenboten zijn nauwelijks meer te vinden. Maar het Visserij- en Cultuurhistorisch Museum Woudrichem heeft een prachtexemplaar. Een zegen is een visnet van soms honderden meters lang. Vissers zetten het begin van de zegen aan de kant vast. Met de boot werd het net in de vorm van een cirkel uitgevaren en later vol vis weer aan wal gehesen.

4 Peilschaal

In het Waterliniemuseum in Fort bij Vechten kun je deze peilschaal bekijken. Hij heeft een leuk, echt forten-extraatje: niet alleen het Normaal Amsterdams Peil (N.A.P.) valt erop af te lezen, maar ook +0.50 cm, de hoogte van het inundatiepeil.

5 Soldatenslaapje

Fort aan Den Ham is ingericht zoals het fort er in de Mobilisatietijd van 1914-1918 uitzag. Vrijwilligers maakten voor de sobere soldatenslaapzaal replica's van kribben, banken, tafels en geweerrekken.

**Chillen met
vleermuizen,
ijsvogels en
reeën**

WAT EEN RUST

ONTHAASTEN IN DE NATUUR

RONDON DE FORTEN IS HET GROEN. MET HET RUISEN VAN DE BLADEREN
ALS ACHTERGRONDMUZIEK, KUN JE JE HIER PRIMA OPLADEN.

Kijk eens op de Waterliniekaart op pagina 50 van dit magazine. Dan zie je op aardig wat plekken in ons land ketens van forten, bunkers en vestingsteden liggen. Deze linies liggen op strategische locaties en hadden allemaal hetzelfde doel: de vijand tegenhouden. Of dat nou de vijand uit het zuiden was (Friese Waterlinie) of uit het oosten (onder andere de IJssellinie). De belangrijke steden Amsterdam en Utrecht kregen nog eens extra verdedigingsringen om zich heen gebouwd: de Stellingen van Amsterdam en Utrecht.

SCHILDPADDEN IN DE GRACHT

In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, toen er van acute oorlogsdreiging geen sprake meer was, verloren forten en linies hun militaire taak. Het werden verlaten terreinen, waar bijna geen mens meer kwam: ideale plekken voor dieren en planten om ongestoord te kunnen groeien en bloeien. Vandaag de dag voelen veel verschillende dieren zich er thuis: ringslangen, reeën, vossen, vleermuizen, buizerds, soms een ijsvogel en ook schildpadden - in de fortgracht van Fort aan de Klop bijvoorbeeld. De dieren vinden op de fortterreinen voedsel, beschutting, nestgelegenheid en slaapplekken.

BOMEN MET EEN DOEL

Planten en bomen werden oorspronkelijk aangeplant met een duidelijk doel voor ogen. Stekelige meidoornhagen bijvoorbeeld, moesten als een natuurlijk prikkeldraad vijandelijke troepen tegenhouden aan de overkant van de fortgracht. Op de fortterreinen zelf werden bomen als kastanje en eik aangeplant. Zo leek het fort op een natuurlijk element in het landschap. Door de voedselrijke bodem zijn er uiteenlopende planten, zoals vogelmelk en orchideeën. De fortgracht is het thuis voor waterplanten en ook van rietkragen bestaande uit lisdodde, gele lis en waterzuring.

Maar niet alleen op en rond forten laat de natuur zich van zijn beste kant zien. Vaak zijn ook de routes tussen de forten meer dan de moeite waard. Een voorbeeld van de vele wandelmogelijkheden is het Waterliniepad, een tocht van 200 km die je voert van het zuidelijkste puntje van de Hollandse Waterlinie (Woudrichem) tot het noordelijkste (Muiden). Ook zijn er talrijke fietsroutes, en lenen de wateren van het linielandschap zich uitstekend voor een ontspannen boottochtje. Dichtbij het gewoel van de grote steden kun je dus helemaal tot rust komen. «

 forten.nl.

"Kort geleden zag ik voor het eerst een tijgerspin"

Xander Meijers,
sinds 18 jaar fortwachter op Fort bij Spijkerboor in Westbeemster:

"Er is hier bos, struikgewas, er staan knotwilgen om de gracht en in het water ligt een rietveld. Die verscheidenheid aan groen trekt allerlei dieren aan, vooral veel insecten en vogels. Sinds een paar jaar wonen hier twee wezelpaartjes. Bijzonder zijn de diverse soorten zwammen op het grasdak van het fort. Kort geleden wilde ik maaien en zag ik voor het eerst een tijgerspin. Zij waakte over haar nest met eitjes. Dat stukje gras heb ik natuurlijk ongemoeid gelaten."

FORT RESORT BEEMSTER

EVEN HELEMAAL NIKS

MIDDEN IN HET NOORD-HOLLANDSE POLDERLANDSCHAP LIGT FORT RESORT BEEMSTER, EEN VAN DE ZENSTE PLEKKEN VAN NEDERLAND. 'TIJD SPEELT GEEN ROL' KONDIGT DE FOLDER VAN HET RESORT AAN.

Alles staat hier in het teken van rust en aandacht voor jezelf. En dat voel je meteen bij binnenkomst. Als de glazen schuifdeuren zich achter je sluiten, valt er niets anders te doen dan je overgeven aan de aangename sfeer en de weldadige wellness. De keuze aan ontspanningsvormen is enorm. Misschien heb je zin in een kalmerende massage, of breng je liever een bezoek aan de Vleermuissauna. Wil je ronddobberen in een van de zwembaden, of ben je zo moe dat je je laat dragen door het water van het zoutwaterbad.

BALI IN DE BEEMSTER

Voor de bezoekers die voluit voor zen gaan, is er sinds kort Eiland Klein Bali, aan de overkant van de fortgracht. Vanuit het zogeheten Beemster strand (een strook wit zand, met ligbedden) loop je via staptiegels over het water naar deze bijzondere plek toe. Er is een strandje met hangmatten, een ligweide, er zijn meditatieplekken in het groen verscholen, een warmwaterbad, palmbomen en prachtige bloemen. Het doet bijna surrealistisch aan, zo'n kleurrijk stukje Indonesië tussen de Hollandse weides en slootjes.

Op het eiland staat ook de yoga-shala, waar yogalessen gegeven worden rondom een haardvuur en met uitzicht op de meditatietuin. Bij mooi weer vinden de lessen plaats op het dak van het fort dat met gras bedekt is. Voor je voeten is een wandeling over het Blote-voeten-pad een must. Steentjes, hout en schelpjes geven ze steeds een nieuwe sensatie. In de fort-

Relaxen in het gras van de ligweide, met uitzicht op het groene polderlandschap.

gracht kun je je even oprispen, eigenlijk net zoals de soldaten dat vroeger deden.

ZONDAG FAMILIEDAG

Fort Resort Beemster telt twee restaurants en twaalf hotelkamers die door topdesigner Osiris Hertman zijn ingericht. Een belangrijk weetje: het resort heeft duurzaamheid hoog in het vaandel staan; het is het eerste CO₂-neutrale hotel van Nederland. En nog een leuk weetje: elke laatste zondag van de maand is het familie-ochtend en zijn ouders met kinderen vanaf zes jaar van harte welkom. En zo is een stoer verdedigingswerk waar decennia geleden veel stress heerste onder de bewoners (soldaten en later gevangenen), nu een stijlvol monument waarin alles in het teken staat van ontspanning. Wat in de folder staat, klopt. Tijd speelt hier geen rol. «

Kijk die hangmatten eens uitnodigend bungelen op Eiland Klein Bali! Zie je jezelf al lekker in het zonnetje liggen?

Zen op het fort

STILLE PLEKKEN OM TOT JEZELF TE KOMEN.

WANDEL-MEDITATIES

Rond de seizoenswisselingen verzorgt Iris Keasberry stille wandelmeditaties in het waterliniegebied. De zomerwandeling op 25 juni bijvoorbeeld, vindt plaats in natuurgebied de Hondswaard bij Fort Vuren.

Stap voor stap stellen je zintuigen zich open voor de natuur en merk je dat het stiller in je hoofd wordt. Tijdens de wandeling is er een zitmeditatie aan het water.

 iriskeasberry.nl/hartstochten/wandelmeditatie

IN HET GRAS

Bastion de Nieuwe Achtkant ligt op een eilandje in de Vecht, en is onderdeel van de Vesting Weesp. Op het heuvelachtige gras-terrein van het bastion worden in de zomermaanden juli en augustus yogalesen gegeven - er zijn schaduwplekjes. Met je blote voeten op de grond lukt het je misschien om makkelijker te aarden. Na een les in de buitenlucht zijn je lichaam en geest opgefrist, en ben je lekker relaxed.

 yogatoday.nl

FORT-YOGA

Yoga tussen de dikke muren van een fort geeft je een natuurlijk gevoel van veiligheid en bescherming. En helpt je om in je eigen stilte te komen. Probeer het maar eens op Fort bij Aalsmeer. Yoga voor bedrijven is hier ook mogelijk, voor de broodnodige ontspanning en nieuwe energie.

 zzenyoga.nl

YO-GOAT!

Met hun gesnuffel en geknuffel verrijken de bokjes van Fort Honswijk de yogales. Bij mooi weer in het gras, bij slecht weer in het stro. Gewoon wandelen en knuffelen met de bokjes mag ook.

 bokkenbunker.nl

FORT ISABELLA

Twee yogastudio's, een vitaliteitspraktijk én poweryoga op een boksschool: op het kazerneterrein van Fort Isabella zijn veel mogelijkheden om in balans te komen.

 fortisabellavught.nl

EVENTEMENTEN 2017 FORTEN.NL

BEZOEK DE FORTEN, KASTELEN, BUNKERS EN VESTINGSTEDEN VAN DE WATERLINIES TIJDENS VIJF GROTE EVENEMENTEN.

15 T/M 17 APRIL

Start Fortenseizoen

In het paasweekend, van 15 t/m 17 april, begint het seizoen van de forten en waterlinies en het typische tussenliggende waterlinielandschap. Onder het thema 'Verborgene schatten van de waterlinies' zullen de ooit zo verscholen linielocaties tevoorschijn komen als levendige forten waar van alles te doen is: rondleidingen, lezingen, spannende speurtochten en expedities. Fototentoonstellingen en prachtige wandel- en fietstochten. Natuurlijk zijn er fortbiertjes, bunkerburger en andere culinaire versnaperingen. En dit alles tegen het decor van huidig en toekomstig UNESCO-Werelderfgoed. «

startfortenseizoen.nl

17 EN 18 JUNI

Mooi Linieland

Op 17 en 18 juni staat het waterlinielandschap centraal tijdens het Mooi Linieland-weekend. Beleef het ruim 200 km fraaie linielandschap met geheimzinnige militaire bolwerken en schitterende natuur. Dompel je onder in dit imposante 'openluchtmuseum' rijk aan sporen uit het verleden. Ontdek fietsend, wandelend of varend wat de rol van water als bondgenoot was, en hoe het Nederlandse wateringenieurschap zichtbaar is op plekken waar je al jarenlang gedachteloos voorbij fietst. Doe mee met struintochten, fotografiewerkshops, dieren spotten, een nachtwandeling of boerengolf op het bunkerpad. «

mooilinieland.nl

JULI EN AUGUSTUS

Forten vol Verhalen

In de zomermaanden juli en augustus strijkt Forten vol Verhalen neer op acht locaties in de Stelling van Amsterdam en Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is een uniek festival vol historische verhalen over de forten en het geheime linielandschap én anekdotes over de soldaten, de officier, omwonende boeren en de wasvrouw. Ademloos luisteren naar meeslepemde stemmen, met de ogen dicht wegdromen in een spannend avontuur en tussen de voordrachten door genieten van de prachtige linienatuur. Zeg je smartphone dus maar voor een middag vaarwel, en laat je betoveren door topvertellers uit Nederland en België. «

 fortenvolverhalen.nl

OOK LEUK

Holland Opera op Fort Rijnauwen

Van 15 juni t/m 8 juli speelt Holland Opera de veelgeprezen buitenvoorstelling Styx op Fort Rijnauwen in Bunnik. Bestel kaarten voor dit spectaculaire hoor- en schouwspel op hollandopera.nl.

Nieuw: Waterlinie-expeditie in de Beemster

Ontdek het Beemster fortenland en wandel of fiets over de linedijk van fort naar fort. Zaterdag 17 en zondag 18 juni. Meer informatie op spyerboor.nl.

Varen van Amsterdam naar Vuurtoreneiland

Stap in Amsterdam op een historisch IJ-veer en vaar mee naar Vuurtoreneiland. Daar leidt een gids je rond. move-amsterdam.nl/

1 T/M 10 SEPTEMBER

Fortenfestival

Van vrijdag 1 t/m zondag 10 september zijn de waterlinies het decor van het Fortenfestival. Dat wordt dus genieten van theater, film, kunst en muziek. Op een aantal locaties is een buitenbioscoop ingericht. Op zaterdag 9 en zondag 10 september staat alles in het teken van het Open Monumenten Weekend. Ook forten die normaal gesloten zijn, openen dan hun deuren. «

 fortenfestival.nl

29 OKTOBER

Nacht van de Nacht

Licht verstoort de nachtelijke natuur en kost veel energie. Daarom gaan op 29 oktober de lampen uit, ook binnen de waterlinies. Dwaal door de gangen van forten en vestingwerken die sfeervol zijn verlicht met kaarsen en olielampen. Verhalen, vleermuizen, vuurkorven, sterrenkijken, koek en warme choco. «

Bekijk alle activiteiten op www.forten.nl/activiteiten/nachtvandenacht.

NEDERLAND LINIELAND

LINIËS DIE JE BEZOEK MEER DAN WAARD ZIJN

1 Atlantikwall

1942-1945 Duitse verdedigingslinie langs de kust van West-Europa tegen de geallieerden met vooral veel bunkers.

2 Stelling Den Helder

1812-1958 Een reeks van indrukwekkende, strategisch gelegen forten om de marine-werf, de belangrijke marinehaven en de stad Den Helder.

3 Friese Waterlinie

1580-ca.1700 Speelde al een rol tijdens de Tachtigjarige Oorlog en in het Rampjaar 1672. Een waterlinie dwars door Friesland, versterkt met aarden schansen.

4 Stelling van Amsterdam

1880-1940 Deze kringstelling met overstromingsgebieden en moderne betonnen forten rond de hoofdstad, werd gemobiliseerd tijdens de Eerste Wereldoorlog en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.

5 Oude Hollandse Waterlinie

1672-1794 De roemruchte (Oude) Hollandse Waterlinie was het grote succes van de Republiek in de Gouden Eeuw tijdens het Rampjaar 1672. Het werd de hoofddefensie van ons land.

6 Nieuwe Hollandse Waterlinie

1815-1940 (1951) Deze verbetering van de Oude Hollandse Waterlinie, gebaseerd op watermanagement, vormde tot 1940 de ruggengraat van de defensie van ons Koninkrijk.

7 Grebbelinie

1745-1951 Een zeer oude vertragingsbuffer voor de Hollandse Waterlinie met een hoofdrol in 1940, toen de Grebbelinie in de meidagen zwaar werd bevochten.

8 IJssellinie

eind 17de eeuw-1968 De eeuwen oude IJssellinie kreeg in 1952 nog een belangrijke rol toebedeeld als onderdeel van de NAVO-defensie tijdens de Koude Oorlog.

9 Zuiderwaterlinie

1689-1830 (1951) Dwars door Noord-Brabant, van Zeeuws-Vlaanderen tot aan Nijmegen, kwam in de loop van de 18de eeuw de langste militaire linie van forten en vestingsteden tot stand.

10 Staats-Spaanse Linies

16de-18de eeuw Spaanse en Staatse (Hollandse) forten en vestingsteden, deels met onderwaterzettingen in de grensstreek van Zeeland en Vlaanderen.

ALLE ROUTES OP FORTEN.NL

Nu **alle waterlinie- en fortenroutes** samen op **forten.nl/routes**. Fietsen, wandelen en kanoën door het prachtige linieland. De routes voeren langs ingenieuze waterwerken, sluisen, bruggen, bunkers of een verscholen gemaal en verbinden de forten en vestingsteden van onze oer-Hollandse waterlinies. Zoek snel een route bij jou in de buurt en ga op pad.

forten.nl/routes

FORT HONSWIJK

STOERE WACHTER AAN DE LEK

vertrouwd verzekerd door Donatus

**WATERLINIES EN HUN FORTEN WORDEN MET VEEL ZORG
OMGEVEN DOOR HUN EIGENAREN EN BEHEERDERS.**

Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Sinds 1852 verzekert Donatus monumentale kerken en gebouwen. Voor forten ontwikkelden we een nieuwe propositie, waarmee u een of meerdere liniegebouwen als ensemble kunt verzekeren. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben geen klanten maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

WWW.DONATUS.NL • 073-5221700

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar